

Недељко РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

СЕЛО И СЕЉАШТВО У УПИТНИМ ЛИСТОВИМА МАТИЦЕ СРПСКЕ ИЗ 1903

Године 1885. Матица српска у Новом Саду покренула је едицију *Књига за народ* с намером да популарним издањима утиче на побољшање нивоа просвећености српског народа у оквирима Аустроугарске монархије, али и шире. У овој едицији, која је излазила све до 1926, објављено је укупно 160 књига.¹ У *Књигама за народ* објављивани су популарни текстови из различитих области: економије, здравља, лепе књижевности, религијских тема, као и путописи и преводи.

Књига за народ, поред *Летописа*, убрзо пошто се појавила постала је најважнији издавачки пројекат Матице српске, јер је излазила у континуитету и о њој су једнаку бригу водиле све управе те установе.²

Крајем XIX века *Пододбор за издавање Књига за народ* Матице српске отпочиње да сумира резултате овог издавачког подухвата. Већина чланова Пододбора сматрала је да највећи број књига ни садржајем, ни квалитетом рада сарадника, као ни опремом није у потпуности испунио основни циљ. Због тога је сазвана посебна *Конференција о књигама за народ*, одржана у Новом Саду 11/24. септембра 1902. *Конференцији* је председавао председник Матице српске Антоније Хацић, док је реферат о *Књигама за народ* прочитао референт редакционог одбора Тихомир Остојић.³ Он је том приликом изнео своја запажања о скромним резултатима овог издавачког подухвата.

¹ За време Првог светског рата *Књига за народ* престала је да излази, да би се, по његовом окончању, издавање те едиције наставило. Прва књига била је дело Илије Вучетића *Перо Коњовић, народни добротвор*, *Књига за народ*, 1, Нови Сад 1885. Последња је била књига Васе Стајића, *Светозар Милетић*, *Књига за народ* 157 – 160, Нови Сад 1926.

² Колико је улагано у ову едицију, сведочи и податак да је до 1898. публиковано укупно 79 књига, са тиражом од 300 000 примерака. По једној књизи, то је износило око 3 700 примерака, што је тада био врло значајан тираж. Живан Милисавец, *Историја Матице српске III*, 1880 – 1918, Нови Сад 2000, 277.

³ *Исто*, 278.

Тада се родила идеја да се испита ниво писмености потенцијалних чита-лаца, односно циљне групе и њихово интересовање за одређене садржаје, како би се они могли даље планирати. Према мишљењу учесника, поменути задатак нај-боље се могао остварити путем својеврсних анкетних листова, упућених на адресе људи за које се сматрало да могу да дају ваљане одговоре на постављена питања.⁴

Тако су настали *Упитни листови о Књигама за народ* Матице српске, по-моћу којих се очекивало да Редакциони одбор добије сазнања о томе у каквом се просветном, духовном, привредном и материјалном стању налази српски народ. Од одговора је зависило шта би на поправљању тог стања могла да учини Матица српска својим популарним издањима, а посебно *Књигом за народ*.

Матица српска је *Упитни лист* упутила на 900 адреса. Позив на сарадњу је упућен *ГГ члановима, повереницима, претплатницима и свима пријатељима народне књиге и просвете*.⁵ У њему се, између осталог, траже истинити и што потпунији одговори. Уколико извештач о неком питању није био добро информисан, требало га је оставити без одговора. Такође су затражени мишљења и суге-стије о ставовима учесника *Конференције о књигама за народ*, о чему им је прило-жена и посебна брошура.⁶ Извештај о расправи која се одвијала на *Конференцији* је, поред тога, објављен и у једном од бројева *Бранковог кола*.⁷

Али, одзив је био далеко од очекиваног. Стигло је свега 68 одговора, што је само 7,55% од укупног броја послатих *Упитних листова*.⁸ Тај узорак свакако није репрезентативан, али се и на основу њега могу стећи одређена сазнања о сва-кодневном животу становника села.

У потрази за одговором зашто је у Матицу српску стигло тако мало попу-њених анкетних листова, могу се изнети неке претпоставке. Питања која су у *Упитном листу* постављена могла су се врло широко тумачити, можда и погрешно разумети. Сваки анкетирани, уз то, морао је у *Упитном листу* да наведе и основне податке о себи, као и о месту боравка и занимању, па је међу њима могло бити и подозривих због евентуалне цензуре поште. То је и политички врло осет-љиво време, када у Србији долази до династичке промене, што не наилази на благонаклон став великих сила.

Просторна дијагонала са које су одговори стигли веома је занимљива. Од-говорима је био обухваћен простор од Пирота на југу до Будимпеште на северу, док је у правцу исток-запад ишао до западне Славоније, Босанске Градишке и Мо-стара.

---

⁴ Исто, 278 – 279.

⁵ Исто, 284.

⁶ Позив се чува заједно са осталим извештајима, Матица српска, манускрипти (у даљем тексту МС, манускрипти), 5860.

⁷ Живан Милисавец, *наведено дело*, 280.

⁸ Сви извештаји сачињени по овим Упитним листовима чувају се у Рукописном одељењу Матице српске, *Упитни листови*, МС, манускрипти, 5860.

Када је реч о државно-правном, односно административном статусу тих области, стање је било следеће: Краљевина Србија била је независна држава; Босна и Херцеговина од Берлинског конгреса 1878. под управом Аустроугарске, формално је још увек била под султановим суверенитетом; Угарска је била део дуалистичке Аустроугарске монархије; Краљевине Хрватска и Славонија биле су у склопу земаља угарске круне. Структура приспелих одговора по областима била је следећа:

<i>Држава</i>	<i>Област</i>	<i>Жупанија</i>	<i>Број приспелих извештаја</i>
<i>Аустроугарска, Краљевина Угарска</i>		<i>Пеишанска</i>	<i>2</i>
<i>Исто</i>		<i>Чанадска</i>	<i>1</i>
<i>Исто</i>	<i>Барања</i>		<i>1</i>
<i>Исто</i>	<i>Бачка</i>		<i>10</i>
<i>Исто</i>	<i>Банат</i>		<i>19</i>
<i>Исто Краљевине Хрватска и Славонија</i>	<i>Срем</i>		<i>19</i>
<i>Исто</i>	<i>Славонија</i>		<i>8</i>
<i>Исто</i>	<i>Хрватска</i>		<i>5</i>
<i>Аустроугарска</i>	<i>Босна</i>		<i>1</i>
<i>Исто</i>	<i>Херцеговина</i>		<i>1</i>
<i>Краљевина Србија</i>			<i>1</i>

Када се посматра географски простор, без обзира на државне и административне границе, долази се до закључка да је највише одговора стигло из области којима је Матица српска, са седиштем у Новом Саду, била најближа и у њима је имала највише утицаја. Реч је о Срему, Банату и Бачкој, укупно 48. Потом следе извештаји из Славоније, Хрватске и угарских жупанија.

Чињеница да је стигао и један одговор из Краљевине Србије, и то од једног војног или жандармеријског официра, указује на то да су упитни листови били послати и на адресе људи који су живели у земљама ван хабзбуршког суверенитета. С обзиром на мрежу чланова, почасних чланова, повереника и пренумераната Матице српске, у Краљевину Србију морала су бити послата најмање 63, а у Кнежевину Црну Гору 22 упитна листа.⁹ Из Кнежевине Црне Горе није стигао ни један одговор. У областима које су још увек биле под турском влашћу Матица

⁹ Подаци који се наводе дати су на основу *Рада и именика Матице српске* за 1902. *Рад и именик Матице српске* за 1902, Нови Сад 1902.

српска није имала своје поверенике, почасне и редовне чланове, па највероватније тамо није ни слала Упитне листове.¹⁰

Тако се Матица српска и овог пута афирмисала као једина свесрпска институција која, у оквиру финансијских могућности и законских оквира деловања, брине о целокупном националном простору, без обзира на актуелне државне границе и могућу подозривост власти.¹¹

Треба, такође, истаћи да није стигао ниједан одговор из аустријског дела Аустроугарске.¹² С обзиром на велику концентрацију Срба у Далмацији и Срба у Дубровнику, међу којима је било и римокатолика, зачуђује да тих одговора није било, иако је на тим просторима постојала развијена мрежа повереника, чланова и претплатника Матице српске.

Што се тиче професионалног опредељења аутора ових извештаја, њихова структура била је следећа:

<i>ЗАНИМАЊЕ АУТОРА</i>	<i>БРОЈ ИЗВЕШТАЈА</i>
Свештеник	22
Учитељ	12
Трговац	8
Студенти и ђаци	7
Пољопривредник	5
Чиновник	3
Лекар	2
Занатлија	2
Велепоседник	2
Адвокат	1
Економ	1
Професор	1
Књижар	1
Официр	1
Укупно	68

¹⁰ Неки који су добили упитне листове нису били ни чланови, ни повереници, ни претплатници Матице српске, већ су предложени за тај посао, а да то нису ни знали. Тако је било са 2 ученика из Босанске Градишке, Игњатом Димитријевићем, ратаром из Беодре, села у Банату, који је, судећи по рукопису, био једва писмен, а у пропратном писму поставио је и питање: *Одакле за моје име знате*, МС, манускрипти, 5860, *Извештај Игњата Димитријевића*. Његово име, међутим, ипак се налази у списку повереника за растурање *Књига за народ* Матице српске, *Рад и именик матице српске за 1902*, 128.

¹¹ У то време на просторима које су насељавали Срби чак ни Православна црква није била јединствена целина.

¹² Босна и Херцеговина биле су у то време под заједничком управом Аустрије и Угарске.

Међу њима било је највише свештеника и учитеља, затим трговаца, земљорадника, ученика и студената, док су били заступљени и чиновници, лекари, адвокати, официри, општински чиновници.¹³

Упитне листове су, дакле, већином попуњавали људи који су тада сматрани елитом: најписменији и најугледнији у својој средини.¹⁴ Неки од њих, попут мостарског књижара Кисића, или Милана Накараде, земљопоседника из Личког Петровог села, били су и међу најимућнијим људима у својој средини.

Ти писмени становници вароши и села чинили су танак слој, који је практично представљао спону између села и града. Управо преко њих су у, углавном конзервативну, сеоску средину продирале новине у начин живота и рада. Највише интегрисани у њу, по природи свог позива, били су свештеници и, донекле, учитељи.

Највећи број анкетираних, њих 49, живео је у селима. Један део извештача потицао је из варошких насеља, у којима се становништво такође највише бавило пољопривредом и живело је начином живота врло сличним оном у сеоској средини у непосредном окружењу.

Неколико извештаја потиче из градова и насеља која би се могла сматрати градским: Новог Сада, Земуна, Панчева, Мостара, Петриње, Шида, Инђије, Бечке-река, Кикинде и Пирота.

Без обзира на то где су живели, сви који су одговорили су, са изузетком Риста Кисића, књижара из Мостара, писали о животу на селу и стању у којем се, по њиховом виђењу, налазило сељаштво. Сви извештаји односе се на мале територијалне целине. Њихови аутори су се ретко трудили да праве поређења са суседним селима, или са оближњим варошима и градовима. Село је, дакле, било преовлађујуће поље њиховог интересовања.

У овим извештајима обрађивана је готово искључиво српска популација, осим у случајевима поређења са суседима несрбима. Негде, као у Срему, где је становништво српске националности у датом тренутку чинило око 60%, или чак 70% укупне популације, то се није много одразило на свеобухватност извештаја. Међутим, другачије је било у, на пример, случају села Златне долине у западној Славонији, где су Срби у укупном становништву учествовали са око 25%.¹⁵ Толики је, отприлике, био и проценат Срба у Краљевинама Хрватској и Славонији.¹⁶

Упитни лист садржао је укупно 39 питања. Она су била сврстана у 6 група: *Опћа питања, Питања о привреди, Питања о хигијени, Питања о моралу и*

¹³ МС, манускрипти, 5860, Суботићев *Извештај о Упитним листовима Матице српске*.

¹⁴ Они је требало да растурањем књиге утичу на стварање и јачање националног идентитета, што је, као читалачка револуција била општеевропска појава у другој половини XIX и почетком XX века. То је било посебно значајно када је у питању сељаштво. О томе опширније Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918 II*, 475 – 479.

¹⁵ Податак се односи на 1910. Ђорђе Станковић, *Изазов нове историје I*, Београд 1992, 215 – 218.

¹⁶ Василије Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1918*, Београд 1990, 362-363.

просвети, Питања о забавним књигама за народ и Питања о Матичиним Књигама за народ. Тиме су од анкетираних тражени знатно шири одговори о готово свим сегментима свакодневног живота, мада је првобитно било замишљено да их буде свега од 6 до 9.¹⁷ То је, практично, била озбиљна социолошка анкета, замишљена да покрије цео српски простор.¹⁸

Када се ради о подацима важним за истраживање села, посебно су значајна *Опћа питања, Питања о привреди и Питања о хигијени.*

У првој групи питања тражени су одговори о распрострањености књига и других штампаних издања, попут календара и новина. Нека питања се односе на постојање читалачких дружина, библиотека и читаоница у месту, као и на стање књижног фонда. Највећи број анкетираних је у овом блоку одговорио и на питања из пете и шесте групе – о забавним књигама, затим о Књигама за народ Матице српске и дистрибуцији књиге.

Питања о привреди односе се на утврђивање стања у којем се она налази, али и могућности утицања путем књиге на економски преображај и промену привредне структуре на селу. Од аутора извештаја се захтевало и поређење са несрбима становницима тих средина, као што су немачки колонисти, затим локални Мађари и Хрвати.

Питања о хигијени тичу се исхране, начина одржавања чистоће у кућама, односа морталитета и наталитета, односно одгоја деце, ухрањености становништва и појаве различитих болести, њиховог лечења, празноверја, врачања и сличног.¹⁹

Пета и шеста група питања посвећене су проблемима ширења књига у народу, а посебно Књига за народ Матице српске. Ту су занимљиви предлози о томе како да се продају књиге и како да се потенцијални читаоци заинтересују за њу.

Кроз све групе питања провлачи се нит која говори о врло значајном сегменту друштвеног живота, а који се тиче религиозности становништва и утицају свештенства на формирање и манифестовање свести о припадности одређеној конфесији.

Одговори дати на питања из Упитних листова зависили су пре свега од тога ко их је писао и како је дошао до података које наводи, али и од друштвених околности и природног окружења. Неки су имали тешкоћа да до одговора уопште

---

¹⁷ Живан Милисавац, *наведено дело*, 280.

¹⁸ Гордана Трипковић, *Материнство*, Нови Сад 1997, 145. То, међутим, није била ни прва ни једина анкета те врсте. Њих су покретале различите институције и удружења, попут управе загребачког *Привредника*, затим *Српске књижевне задруге* из Београда. Критичко издање пристиглих *Упитних листова* као драгоценог корпуса извора за истраживање друштвене историје не постоји. Прим. Н. Р.

¹⁹ У том блоку посебно се издвајају питања која се непосредно односе на јавни морал и социјално неприхватљиве појаве, као што су намерни побачаји и узроци који до тога доводе, предбрачни сексуални односи и конкубинат. Посебно питање посвећено је пијанству, очигледно у то време врло распрострањеном. Када је о тим проблемима реч, на вредност садржаја Упитних листова за њихово разумевање и истраживање указала је социолог Гордана Трипковић. Гордана Трипковић, *наведено дело*, 142 – 155.

дођу и само мали број анкетираних успео је у томе, и то идући од куће до куће, од врата до врата. Већина се у писању одговора ослонила на претходна сазнања и искуства.

Ако је судити према сачуваним одговорима, најдетаљнији су били свештеници, који су, с обзиром на то да су улазили у готово сваку кућу, имали најбољи увид у локалне прилике. Иза њих по обавештености следе учитељи. Ђаци и студенти у прикупљању информација показивали су велики ентузијазам, али због свог дугог одсуствовања из локалне средине нису најбоље разумевали месне прилике.

Одговори које су послали неки од становника градова, попут ћурчије Гавре Нецкова из Новог Сада, или свештеника Жарка Стакића из Бечкереча, показују какве су предрасуде о селу и сељаштву имали неки становници вароши.²⁰

Појединци се нису држали редоследа питања, нити су кратко наводили одговоре на самом упитном листу поред њих, већ су писали читаве мале расправе о средини у којој живе.

Сви анкетирани, без обзира на занимање, дали су најпотпуније одговоре на питања о књигама, часописима, читаоницама, библиотекама и писмености становништва уопште. О привредним приликама највише су писали трговци, ратари и свештеници, док су свештеници и лекари посебну пажњу посвећивали здравственом и моралном стању становништва.

Када је реч о присуству књиге у селу, начинима њеног набављања и значају који је имала за образовање и васпитање, највећи број извештача имао је слична запажања и предлоге, без обзира на њихово професионално опредељење и место становања. Судајући по приспелим извештајима, у сличној ситуацији су била славонска села, затим добар део села у Банату и Бачкој, као и села у околини Босанске Градишке.

Књига је била ретка, јер је сматрана луксузом, без ње се могло, а понекад и морало. Она је великој већини, најчешће случајних читалаца, служила једино за забаву, па је код подозривијих на њихово читање гледано као на губљење времена. Од књиге и писане речи готово нико није тражио никакве поуке. У извештајима који су у Матицу приспели види се да су у сеоским кућама били најзаступљенији различити календари и часописи, попут „Календара МС“, „Голубице“, „Србобрана“, „Заставе“, „Илирске Данице“, затим „Привредника“, „Њиве“, „Босанске Виле“, „Босан-

²⁰ У два поменута случаја ради се о прихватању ставова Радивоја Симоновића, лекара из Сомбора. Он је, између осталог, на Конференцији 1902. изнео становиште да сељака не треба ни у ком случају описмењавати, јер то квари здрав народни живот. Писмени сељак би постао лењ, више би се бавио књигом него ралом, постао би филозоф, који би занемарио свој основни посао. Већина анкетираних одбила је његове ставове. Неки од њих, међутим, прихватили су их. Ћурчија Нецков, из Новог Сада, отишао је још даље. Он је чак сматрао да сељак не треба ни да једе много како не би имао велики стомак и тиме се поистовећивао с господом, док му од образовања треба толико да познаје слова. Све остало би утицало на то да се сељак идентификује са господом и да тиме потпуно запостави свој посао. Прота Жарко Стакић из Бечкереча био је нешто мање ригорозан. Он је сматрао да сељаци треба да читају, али само оно у чему могу да дођу до поуке за рад, МС, манускрипти, *Извештаји Гавре Нецкова из Новог Сада и Жарка Стакића из Бечкереча*.

скохерцеговачког источника²¹. Било је и публикација које су набављане због врло распрострањеног сујеверја, попут најразличитијих планетаријума и сановника.

У свим местима која су у анкети обрађена, једно од основних мерила која су читаоцу књигу чинила занимљивом био је њен спољашњи изглед и унутрашња техничка решења. Свуда се тражило да књига буде пре свега јефтина, богата илустрацијама и писана крупним словима, како би се лакше читала. Разноврсност њиховог садржаја као мерило за интересовање читалаца такође није била занемарљива. Због тога су календари, обичном ратару потребни и због података о бројним празницима, били најтраженији. Зато су неки анкетирани сматрали да постојећи Календар Матице српске треба реформисати, осавременити његов изглед и обогатити садржај, што би био најбољи начин да нове идеје у различитим областима живота продру у народ.²¹

У сремским селима по кућама су проналажене и књиге Васе Пелагића, попут *Народног учитеља*, које су опстале упркос томе што су биле забрањене и одузимане у преметачинама. У селима око Бечкерека и Кикинде, пак, било је и књига различитих протестантских заједница, попут назарена, а којима су приступили и неки до тада православни Срби. Жарко Стакић, свештеник из Бечкерека, узрок тој појави видео је, између осталог, и у недовољној заступљености православне теолошке литературе. То је делом отварало пут протестантским и римокатоличким штампаним издањима. Британско библијско друштво је, по мишљењу овог свештеника, пример како треба штампати и дистрибуирати књиге ове врсте.²²

Присуство књиге било је видно и код Срба у Хрватској и Славонији. Али, ту је била приметна и одређена културна симбиоза с римокатоличким Хрватима, са којима су живели у мешовитим селима. Та симбиоза била је знатно израженија него када је реч о срединама где су Срби били помешани с Мађарима или Немцима, пре свега због истог језика и начина живота. Срби су читали и хрватска издања, календаре „Илирску Даницу“, „Шоштар“ и друге, углавном издања Друштва Св. Јеронима и Матице хрватске. Ова издања била су јефтинија од, на пример, издања Матице српске а, осим тога, било их је и лакше набавити. Бивши парох блињски, свештеник Јово Воркапић из Петриње, посебно је указао на ту појаву.²³ У неким случајевима Срби су чак прихватили и хрватски начин опхођења, попут

---

²¹ Исто, *Извештај Жарка Стакића из Бечкерека*.

²² Исто, *Извештај Жарка Стакића, свештеника из Бечкерека*. Нека издања назарена на српски језик преведена су крајем XIX и у првој деценији XX века. Реч је о књигама *Харфа сионска*, *Путовање поклониково*, *Цар из дома Давидова или три године у светој вароши*, *Срце човечије*. *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, приредио Слободан Милеуснић, Београд 1993, 158 – 159.

²³ Исто, Јово Воркапић наводи, између осталог, да је парохијанима поделио бесплатно српски календар (вероватно Матице српске), а да им је хрватска издања једноставно одузео. Исто, *Извештај Јова Воркапића из Петриње*. На исти проблем указао је у свом извештају Васо Кондић, трговац из Цигленика у Славонији.

поздрава *Хваљен Исус*.²⁴ Међутим, та појава ипак није била толика да би се међусобно потпуно идентификовали. Јово Воркапић, указујући на тежњу да се очува национални идентитет, у свом извештају као пример навео је и које се песме најчешће певају. Међу најомиљенијим биле су *Боже правде*, химна Краљевине Србије, као и војничка песма, *Радо иде Србин у војнике*.²⁵

Жеља за књигом зависила је пре свега од писмености становништва. Разлика која се у том погледу јавља у појединим извештајима очекивана је и разумљива. Писменост је углавном била условљена законским оквирима у којима су школе егзистирале, али и економском снагом појединих средина.

Судећи по пристиглим извештајима, у сремским селима, где је економско пропадање заустављено, неписмених је било само међу старцима, и то посебно међу старијим женама, док је готово целокупна млађа популација углавном знала да чита и пише, пре свега захваљујући постојању локалних школа.²⁶ У извештајима из Пештанске и Чанадске жупаније види се да Срби књигу радо траже и читају, док су неписмени реткост.²⁷ У таквим срединама школе су постојале у сваком већем селу и похађала су их и мушка и женска деца.

Међутим, у селима Златне долине, у западној Славонији, као и селима у Хрватској, капацитети школа нису били довољни, а није било довољно ни учитеља Срба. У околини Петриње, на пример, било је школа са местима свега за 90 – 100 ђака, док је преко 600 деце школског узраста остајало изван било каквог образовног процеса. Слично је било и у западној Славонији, у политичкој општини којој је припадало село Слобоштина.²⁸ То се посебно одразило на школовање женске деце, која су махом остајала неписмена.

Разлози за такво стање највећим делом су били у просветној политици земаљских власти Краљевина Хрватске и Славоније, услед које су српске вероисповедне школе често остајале без средстава, јер су општине морале да издржавају комуналне школе, што је био двоструки терет. Поред тога, било је мало учитеља Срба, чак и тамо где су они били већина.²⁹ У извештајима са тог простора изричито се наводи да многа деца боље знају латиницу него ћирилицу, коју касније готово да забораве, јер им је српска књига недоступна. Тих проблема једино није било у Срему, где је концентрација Срба била велика, па је можда зато ова област и исказана посебно у извештају Тихомира Остојића.

²⁴ Исто, *Извештај Васа Кондића, трговца из Цигленика у Славонији*.

²⁵ Исто, *Извештај Јова Воркапића из Петриње*.

²⁶ Исто, *Извештаји адвоката, др Радивоја Пешића из Старе Пазове, богослова Теодора Момировића из Шида, др Саве Недељковића, лекара из Земуна*.

²⁷ Исто, *Извештаји Сава Белића, учитеља из Калаза, Јована Бешлића, пароха из Чина и Петра Милетића, учитеља из Мађар Чанада*.

²⁸ Исто, *Извештаји Симе Милеуснића, учитеља из Слобоштине, и Јова Воркапића, свештеника из Петриње*.

²⁹ О школским приликама код Срба у Хрватској од Угарско-хрватске нагодбе 1868, видети: Василије Крестић, *наведено дело*, 197 – 228.

У околини Босанске Градишке, школа готово да није ни било, већ су млађи и спремнији свештеници који су завршили сарајевску богословију, покушавали да организују наставу у селима, описмењавајући становништво. Како у свом извештају тврде богослов Светозар Лазаревић и матурант гимназије Ристо Ђурић, у селима око Босанске Градишке било је писмено једва око 20% становника, међу којима готово да није било жена, док је број писмених у самој вароши био преко 80%.³⁰

И одговори око постојања локалних књиžница и читаоница, као и читалачких дружина, за које је Матица српска очигледно сматрала да имају изузетан значај за буђење и формирање националног идентитета, били су слични. Сталних читалачких дружина, где један чита, а остали слушају, није било. Међутим, такве дружине су ипак постојале, и то готово свуда. Оне су настајале спонтано, углавном по принципу суседства, затим дружења у земљорадничким задругама, црквеним и политичким општинама. На таквим састанцима, један би обично читао, а други су слушали. У таквим приликама вршила се и политичка пропаганда.³¹

На основу приспелих извештаја долази се до података да су књиžнице, односно библиотеке постојале у свим већим селима, углавном при школама или црквама. Њима су управљали учитељи или свештеници, док су међу члановима књиžница биле заступљене све професионалне и социјалне групе, укључујући и земљораднике. У опширнијим извештајима указује се на то да је најзаступљенија литература сачињена од књига српске епске поезије, затим прозних дела чији се садржаји односе на српску ослободилачку традицију.³² Уочљива је и добра заступљеност издања Српске књижевне задруге из Београда. У заступљености дела у књиžницама или приватним кућама није било веће разлике у Босанској Посавини, западној Славонији, Лици или Срему. Град Мостар био је изузетан по читалачкој публици. Књиже поменутог садржаја биле су врло тражене, и то у свим социјалним групама српског становништва.³³

За дистрибуцију књиже, готово сви који су одговорили на анкетне листове, осим неколико случајева из Бачке и Срема, сматрају да су свештеници и учитељи најпогоднији. Неколико извештача имало је и другачије прегледе. Милан Стоја, свештеник из Старих Шова, на пример, предложио је да се *Књига за народ* шири посредством трговачких путника који би је продавали.³⁴ Појединци, пак,

---

³⁰ МС манускрипти, 5860, *Извештај Светозара Лазаревића и Риста Ђурића*. Релевантан податак о проценту писмених у околини Босанске Градишке може се добити само коришћењем више извора, нарочито прворазредних.

³¹ На такве примере у Срему посебно је указао адвокат из Старе Пазове др Радивој Пешић. Исто, *Извештај Радивоја Пешића*.

³² Најчешће се помињу збирке народних песама о Косовском боју и Краљевићу Марку, које је сакупио и приредио Тихомир Остојић и роман Јанка Веселиновића *Хајдук Станко*.

³³ МС манускрипти, 5860, *Извештај Риста Кисића, књијарског трговца из Мостара*.

³⁴ Изнет је и пример књиже *Знаменити Срби XIX века*, I – III, штампане у Загребу 1901-1904, која је на тај начин брзо распродата. Исто, *Извештај свештеника Милана Стоје из Старих Шова*.

сматрали су да већу одговорност за набавку и продају књига треба да преузму земљорадничке задруге, чији број временом брзо расте.³⁵ Постојао је и предлог чија је суштина да се књиге не штампају у великом броју наслова, већ да се издавачка делатност Матице српске сведе на једно периодично издање, чији би садржај био разноврстан, а цена симболична, или би се чак делило бесплатно. Тиме би се омогућило брже продирање писане речи у народ, који би се на књигу навикао и убрзо је и сам тражио.³⁶

Сви аутори извештаја указују на то да је пољопривреда основ егзистенције становништва. Међутим, врло су опрезни и скептични у одговорима на питања да ли је књигом могуће утицати на унапређење пољопривреде. Разлози који се наводе углавном се сведе на неповерљивост сељака према саветима у књигама, за које не знају ко их је и са каквим намерама писао. Није се веровало никоме ко није сам засадио и подгајио неку воћку, или узорао бразду у њиви. Најбољи начин био је очигледан пример.³⁷

Начин производње у појединим селима показује велике сличности, али и разлике условљене географским и друштвеним околностима.

Пољопривреда у околини Босанске Градишке била је екстензивна, а земља још увек у рукама спахија, који је не продају сељацима, нити им је дају на обраду у једном комаду, већ у ситним парцелама. Болести стоке, посебно свиња, у Босанској Посавини постале су готово ендемске и већ деценију нису могле да се искорене. Иста појава била је присутна у неким селима у Срему и Банату, па су њихови становници прешли на гајење крупније стоке.³⁸

Ратарство је свуда остало главна делатност, која ни изблиза није била примерена савременим агротехничким достигнућима због сиромаштва, затим лоших, тешко искоренивих навика и зеленашких камата на зајмове које су сељаци узимали.

Два извештаја из Пештанске и Чанадске жупаније (Чип, Мађар-Чанад) ретки су примери где се истичу добро газдовање и богатство Срба, који не заостају за несрбима који ту живе. Број Срба у тим селима се чак увећава, јер се многи досељавају. Једино у тим местима је присутна појава да људи у књигама траже поуку и за свакодневни рад у пољу.³⁹

³⁵ Исто, *Извештаји Алексе Никојевића, котарског лекара из Старе Градишке, и Симе Милеуснића, учитеља из Слобоштине код Славонске Пожеге.*

³⁶ У предлогу Радивоја Пешића из Старе Пазове се каже да би на тај начин књига ушла у чак 400 000 српских домова, што је, наравно, био преамбициозан број. Исто, *Извештај адвоката Радивоја Пешића из Старе Пазове.*

³⁷ Свештеник Јово Воркапић, на пример, успео је да своје парохијане у Блињу убеди да прскају винограде против филоксере тек пошто је један запуштени виноград узео у закуп и обрађивао га и прскао по свим агротехничким правилима. Исто, *Извештај Јова Воркапића из Петриње.*

³⁸ Исто, *Извештаји Риста Ђурића и Светозара Лазаревића из Босанске Градишке, Атанасија Николина из Титела, Радивоја Пешића из Старе Пазове...*

³⁹ Исто, *Извештаји Петра Милетића, учитеља из Мађар Чанада, и Јована Бешића, свештеника из Чипа.*

На простору Срема и Бачке било је и позитивних примера. У неким селима Срби су брзо напредовали, откупљујући земљу чак и од Немаца. У селима око Старе Пазове, као и у Бачкој, поново су откупљивали своју земљу, продату Немцима раније. У производној структури ту је кренуло набоље увођењем интензивног гајења винове лозе, што је било далеко исплативије од ратарства.⁴⁰ Филоксера је, међутим, опустошила и винограде у Срему, а опоравак производње текао је споро.⁴¹

Када се сумирају сва искуства, види се да је у већини места ипак уочљива стагнација, чак и назадовање, због тврдоглавог неприхватања било чега што би унапредило производњу. Нешто у тим навикама мењала је појава земљорадничких задруга, али њих је још увек било мало. Међутим, тамо где су постојале, није било много задуживања под неповољним условима и великим каматама, што је био њихов велики допринос.⁴²

Нико од извештача није дао податке о осталим делатностима које су се одвијале у селима, попут трговине или занатства.

Извештај из Мостара је, по садржају, супротност свим осталим. Срби у Мостару описани су као спретнији и способнији од осталих, као људи који раде непрестано, *дању и ноћу*, међусобно солидарни у спречавању странаца да им конкуришу. То није необично, јер је у том граду постојала једна од најјачих српских трговачких чаршија, познати Бранковац, чијем је кругу припадао и аутор извештаја, књиџар Ристо Кисић.⁴³

На основу Упитних листова могуће је извршити и поређење у хигијенским навикама и условима живота различитих средина у којима је живео српски народ. Услови живота били су различити, не само када се упореде прилике у удаљеним областима већ и у неким географски врло блиским селима.

Тако су у селима у околини Босанске Градишке, затим у западној Славонији, Горњој Крајини, али и у богатијем равничарском простору Баната и Бачке куће грађене од набоја и ћерпича, са једном или две просторије. У њима готово нико није боравио лети, али је зими у једној одаји живела и спавала цела бројна породица. Та соба служила је и као остава. У њој је стајало буре са купусом, сушено месо, понекад и кокошка са пилићима. У Лијевча пољу, поред Босанске Градишке, ситнија стока презимљавала је у истим просторијама са својим газдама.

Лична хигијена становништва у западној Славонији била је таква да се у извештају учитеља Косте Драгосавца, из Кусоња код Пакраца, једноставно каже: *то је жалосно, горе нема игдје*. Са њим се потпуно слаже лекар Никојевић из Ста-

---

⁴⁰ Виноградарство је, судећи по приспелим извештајима, било посебно развијено у Срему, на Фрушкој гори. Исто, *Извештаји Миливоја Мандића из Врдника, Радослава Марковића из Инђије и Михаила Бреберине, књиговође из Ирига*.

⁴¹ Исто, *Извештај Миливоја Мандића, општинског бележника из Врдника*.

⁴² Број српских земљорадничких задруга нарочито је растао у Хрватској и Славонији. Василије Крестић, *наведено дело*, 369 – 370.

⁴³ МС, манускрипти, *Извештај Риста Кисића, књиџара из Мостара*.

ре Градишке.⁴⁴ Чељад се ретко купала, зими готово никако, док се одећа мењала само када је неки велики празник. Већина је током целе године ишла у поцепаној и крпљеној одећи. Међутим, у појединим селима, махом у мешовитим срединама, људи су се угледали једни на друге, живећи чистије. Куће у Нештину и Врднику у Срему, као и код Срба у Пештанској и Чанадској жупанији биле су чисте, а водило се рачуна и о чистоћи сокака. У том погледу, дошло је до прожимања културних утицаја с несрбима, пре свега Немцима и Мађарима.⁴⁵

Поређење с иноверцима није, међутим, увек било на штету Срба. У Босанској Посавини, на пример, Немци нису били ништа вреднији и раднији, а такође ни нимало чистији од Срба.⁴⁶ У неким селима у Бачкој српске жене са згражавањем су посматрале колико су Немце у суседству немарне и прљаве, посебно приликом спремања хране. Извештач из Титела, економ Атасаније Николин, тврдио је да ниједна Српкиња у том селу не би спремала ручак у посуди у којој је претходно прала судове, као што то раде Немце.⁴⁷

У пристиглим одговорима види се да је исхрана у различитим географским подручјима била другачија. Равничарска села су, услед боље производње хране, имала квалитетнију и разноврснију исхрану, али само у зимском периоду. Лети, у сезони тешких пољских радова, исто се хранио сељак поред Пакраца и сељак у Бачкој и Срему. Уколико би у то време и спремали нешто кувано, то би обично било вариво од поврћа, што није била задовољавајућа храна за оне који су цео дан проводили у њиви. У време летњих радова живина се ретко клала.

Исхрана је била у тесној вези са здрављем становништва, за шта аутори ових извештаја изражавају велику забринутост. Деца су, с изузетком села у Пештанској и Чанадској жупанији, била неухрањена свуда, а живела су и у лошим хигијенским приликама, па је смртност била велика. Због тога готово нико није дао позитиван одговор на питање *Уме ли Српкиња отхрањивати своју децу*.⁴⁸ Чак и у сремским селима, попут Нештина, Врдника и Ирига, прилике нису биле ништа боље од оних у околини Босанске Градишке или у развојаченој Крајини. У Врднику је, на пример, свега половина момака једне генерације жива дочекала регрутацију.⁴⁹

Празноверје, различита гатања и врачања били су подједнако присутни у свим пределима обухваћеним анкетом. Прво се за лечење свих болести ишло гатарамом, а болесна деца просто су кљукана различитим изумима надрилекара. Кобни исходи најбезазленијих болести приписивани су судбинским предодређењима и у

⁴⁴ Исто, *Извештаји Косте Драгосавца из Кусоња и Алексе Никојевића из Старе Градишке*.

⁴⁵ Исто, *Извештаји Миливоја Мандића из Врдника, Петра Милетића из Мађар Чанада и Јована Бешлића из Чипа*.

⁴⁶ Исто, *Извештај Риста Ђурића и Светозара Лазаревића из Босанске Градишке*.

⁴⁷ Исто, *Извештај Атасаније Николина из Титела*.

⁴⁸ О томе какво је било одгајање деце, о материнству у упитним листовима и материнству уопште, опширније Гордана Трипковић, *Материнство*, Нови Сад 1997.

⁴⁹ МС, манускрипти, 5680, *Извештај Миливоја Мандића из Врдника*.

таквом поимању живота није се мењало готово ништа. Лекарима су се увек обраћали касно, често када више није било помоћи. Занимљиво је да је такво стање било и у областима с напреднијом привредном структуром, као што су Бачка и Срем.

Најчешће болести биле су туберкулоза, различите врсте грознице, тифус, а крајем XIX века јавио се и сифилис.

Већина аутора указала је и на појаве сматране за друштвено неприхватљиве. Реч је о намерним прекидима трудноће, предбрачним сексуалним односима и конкубинату. Извештачи из Босне и Херцеговине о томе не говоре ништа. Те појаве су, међутим, биле врло присутне у свим осталим областима, посебно у Славонији, Бачкој, Банату и Срему. О томе се, иначе, знало, али није се пуно говорило, јер су породице то скривале од јавности. Као разлог за прекид трудноће у извештајима из западне Славоније углавном је навођено лоше материјално стање породица, у којима је растао број чланова, а приходи су остајали исти.

У богатијим областима Срема, Бачке и Баната, прекиди трудноће били су чести, на шта су посебно указивали свештеници и лекари. У њиховим извештајима су, међутим, навођени нешто другачији разлози. Многе жене то су радиле да би имале мање обавеза у породици, јер су биле оптерећене тешким радом у пољу. Поједини брачни парови угледали су се на суседне Немце, у чијим породицама је углавном било једно или двоје деце (*zwei Kinder System*), како би се спречило уситњавање посуда. У томе су имали подршку целе породице. У извештајима са тог подручја указује се на још један разлог, жељу жена да што дуже остану лепе. У посебну групу спадале су неударе девојке, које су прекидом трудноће *криле срамоту*.

Знало се и за предбрачне сексуалне односе. У Бачкој и Банату то је било врло присутно. Неколико свештеника из тих крајева упозоравало је на то да је народ морално искварен и да њихов рад ту још увек не може ништа да промени. Занимљиво је да су за ове појаве код омладине знали и њихови родитељи, али нису посебно оштро реаговали да то спрече, јер су у *младости и сами били такви*.⁵⁰

Било је пуно конкубината, односно невенчаних заједница, али су оне постојале и опстајале из практичних разлога, како би се уштедео новац за таксе и како би момци могли да се ожене и пре војске, јер су женске руке у сваком дому биле потребне. Тако је било у свим крајевима где је анкета вршена, и то готово искључиво код најсиромашнијих слојева.⁵¹

Кроз све групе питања провлаче се и подаци о религиозности Срба. Она је, судећи по овим извештајима, била далеко више изражена у Босни и Херцеговини, него у Хрватској и западној Славонији, где су Срби били знатно подложнији утицајима римокатолика. Пропаганда протестантских заједница такође је имала неких ограничених успеха у Банату и Бачкој.⁵²

---

⁵⁰ Исто, *Извештај Негована Ранитовића из Суботишта у Срему*.

⁵¹ Гордана Трипковић, *наведено дело*, 146 – 148.

⁵² Видети напомену 22.

Народ није често ишао у цркву, сем о већим празницима. Свештеника су појединци виђали само када је крштавао, венчавао или сахрањивао њихове ближње. Спољашње манифестације религиозности, међутим, биле су наглашене, попут редовног поштовања дугих постова, кућних и манастирских слава. Њима се посвећивала изузетна пажња. У последњој деценији XIX века, о којој аутори извештаја говоре, такво стање се знатно поправило у Босанској Посавини и делу Хрватске, где су ревносни свештеници успевали да постепено потисну утицај празноверица и да својим утицајем парохијане приближе цркви.

На крају, треба истаћи да Упитни листови о Књигама за народ Матице српске због свог разноврсног садржаја представљају драгоцене изворе за изучавање друштвене историје села с почетка XX века, који све више добијају на значају са проширивањем поља интересовања истраживача. То је посебно важно за истраживање локалне историје, која је дуго времена била на маргинама интересовања историчара. Подаци добивени из Упитних листова, међутим, могу се потпуно разумети само уколико их упоредимо с другим, пре свега прворазредним историјским изворима. Тек њиховом упоредном анализом Упитни листови могу бити потпуно искоришћени у стицању сазнања о свакодневном животу становника села почетком XX века.

Nedeljko RADOSAVLJEVIĆ

THE VILLAGE AND ITS POPULATION IN 1903 QUESTIONNAIRES
OF *MATICA SRPSKA*

Summary

This paper analyses the 1903 questionnaires about *Popular Books* edition issued by *Matica Srpska*, an interesting body of texts useful for studying the social history of the Serbian village and its population in early 20th century. It explains how they were made, to whom they were sent and how many answers were received. Some basic information has been given about the number and content of the questions, as well as the answers that are very important for the study of everyday life of rural populace. The answers have been compared, and similarities and differences in the contents of some reports pointed out, depending on their author and area concerned.